

Grammatikalisatsiooniteooriast eesti keele taustal¹

Helle Metslang

Tallinna Pedagoogikaülikool

1. Keeleteaduse huvi grammatika vastu on läbi elanud rõhuasetusi kord ajaloole, kord sünkroonsele süsteemile. Üks viimaste aastakümnete huvikeskmeid on **grammatikalisatsioon** – grammatika kujunemise reeglipärane protsess, mis ilmneb nii ajaloolises kui ka sünkroonses plaanis. Grammatikalisatsiooni võib mõista kahes tähenduses:

- 1) laiemalt kui grammatika komponentide ja elementide kujunemise protsessi üldse, mis kätkeb endas nii morfeemide, lausetüüpide, sõnajäreeglite, konstruktsioonide, sõnaliikide, kategooriate kui ka palju muu kujunemist;
- 2) kitsamalt kui grammatilise ainese kujunemist leksikaalsest, nt pöördelõppude kujunemist personaalpronoomenitest, määravate artiklite kujunemist demonstratiivpronoomenitest, umbmääraste artiklite kujunemist asesõnastunud arvsõnast tähendusega 'üks', abiverbide kujunemist verbidest.

Tavaliselt mõeldaksegi grammatikalisatsiooni all seda viimast, kitsamat tähendust, mille kohta ajalooline keeleteadus on tootnud rohkesti interpreteerimisvõimalust pakkuvat lähtematerjali. Eesti keele grammatikalisatsiooni kuldnäiteks on komitatiivi kujunemine järgmises muutusteahelas (1) (Rätsep 1979).

kansak > käsak > kása² > kása > kás > kas >- ka > -Ga

Muutus toimus paari sajandi jooksul, sellest annavad tunnistust vana kirjakeele näited nagu 16. sajandist *Ißantswkas* Kullamaa käsikirjas, 17. sajandist *Sannade kahs* Mülleril, *herje kaa* Gösekenil. Sama protsess on praegu toimumas soome keeles: *pojankaa* – *pojan kanssa*, *autonkaa* – *auton kanssa* (Lehtinen, Laitinen 1997: 7). Enamasti kujunevad vormid aga palju aeglasemalt, üksnes pika kirjakeeletraditsiooniga keelte uurijail on õnnestunud jälile saada sajandeid väldanud protsessidele nagu *d*-lõpulise minevikuvormi kujunemine abiverbi *do* baasil või progressiivivormi kujunemine tegevuse juures

¹ Tööd on toetanud Eesti Teadusfond, grant nr 3858.

olemist väljendava, kaassõnaga *at* konstruktsiooni baasil inglise keeles. Üsna kiire ja jälgitav lüli muutusteahelas on täistähendusliku sõna muutumine abisõnaks, praegusaja eesti keeles näiteks sõnavormide *vaatamata*, *hoolimata*, *võrreldes*, *sõnul* toimimine kaassõnadena, sõnade *üks* ja *see* toimimine artikloididena, verbi *laskma* toimimine kausatiivse abiverbina.

2. Omaette haruks keeleteaduses on **grammatikalisatsiooniteooria** kujunenud küll alles 20. sajandi teisel poolel, kuid grammatika kujunemise seaduspärasusi on otsitud ammu, juba näiteks 14. sajandil Hiinas. Tänapäevase teooria allikad peituvad 19.–20. sajandi suundades – indoeuroopa keelte ajaloolises keeleteaduses ja keeletüpoloogias, selliste keeleteadlaste töödes nagu F. Bopp, A.W. Schlegel, W. Humboldt, G. Gabelentz, J. Greenberg, E. Sapir, kes tundsid huvi ühelt poolt grammatiliste üksuste arengu ja kujunemise, teiselt poolt keele morfoloogilise tüübi tsüklilise muutumise vastu. Ajaloolise keeleteaduse jõulise arenguga kaasnes uuritavates keeltes toimunud muutuste seaduspärasuste otsimine, keeletüpoloogia pürgis kõige muu hulgas kokku võtma ka keelemuutusprotsesside üldisi reegli-pärasusi. Termin *grammatikalisatsioon* (pr k *grammaticalisation*) võttis kasutusele 1912. a. prantsuse lingvist Antoine Meillet oma töös “Grammatiliste vormide kujunemine” (“L’évolution des formes grammaticales”). Kuni 1970. aastateni nähti grammatikalisatsioonis diakroonilise arengu analüüsi ja ajaloolise rekonstrueerimise vahendit. 1970. aastatel vaatenurk avardas: grammatikalisatsioon sai selgitusparameetrikaks ka sünkroonse keeleteaduse jaoks, ning teooriat hakati rakendama ka mitte-indoeuroopa keelte andmetele. (Vt nt Heine jt 1991: 5–23; Lehmann 1995: 1–9.)

Nii kujunes teooria, mis uurib ühtselt vaatenurgast nii diakroonilise arengu kui ka sünkroonilise varieerumise seaduspärasusi, rakendab ja kontrollib neid eri keelte andmete analüüsimisel. Üldiselt üsnagi ühtses grammatikalisatsiooniteoorias võib eristada kaht suundumust: diskursuse- ja pragmaatikakeskne lähenemisviis (T. Givón, P. Hopper) ja lausekeskne, kognitiivne suund (B. Heine, E. Sweetser). Esimene näeb grammatiliste tähenduste ja nende vormiyahendite kujunemise allikaid ja tõukejõude ennekõike lausest ja sõnast väljapool, diskursuses ja keelekasutuses; ehk nagu on öelnud T. Givón (1971: 394): tänane morfoloogia on eilne süntaks, tänane süntaks on eilne diskursus. Teine suund peab grammatikalisatsiooni lähteks keele tähistusfunktsiooni, jälgib lause tasandil toimivaid

tähendusnihkeid ja näeb neis olulist kasutusmuutuste käivitajat. Kesksel kohal on siin leksikaalsete üksuste, eriti verbide tähenduses toimuvad nihked. Kolmanda suunana võiks esile tuua tüpoloogilist lähenemisviisi, mida esindavad nt J. Bybee, Ö. Dahl ja B. Heine (Heine jt 1991: 20–21, 238–243).

Praeguseks on grammatikalisatsiooniteooria üldised põhiseisukohad välja kujunenud ning jätkub nende kasutamine ning testimine eri keelte üksiknähtuste kirjeldamisel. Grammatikalisatsioonis võib näha vahendit ja võtit, mis aitab seletada ja mõista nii seda, mis keeles on toimunud, kui ka parasjagu käimas olevaid nihkeid. Lisaks tüpoloogilisele ning üksikkeelega vaatenurgale on aktuaalseks muutunud ka võrdlev grammatikalisatsioonikäsitus (Gildea 1998). Üldisemas plaanis süveneb huvi grammatikalisatsiooni perifeeria ja piiride vastu. Veel ei ole grammatikalisatsiooniteooria raames tekkinud sügavamalt huvi grammatikalisatsiooni vastu selle laiemas tähenduses, mis hõlmaks kõikvõimalikke grammatikat loovaid arenguid.

3. Grammatikalisatsiooniteooria põhimõttetuuma võiks sõnastada järgmiselt: grammatikaelemendi kujundavad järkjärgulised paralleelsed, üldreeglina ühesuunalised muutused keelendi tähenduses, vormis ja funktsioonis, mille käigus toimub ümbermõtestamine ja tekkinud ümbermõtestuse levimine.

3.1. Täendusnihe on grammatikaliseerumise käivitaja. Tähendusnihe suund on konkreetsemalt abstraktsemale, konkreetsem tähendus on mudeliks abstraktsemale, leksikaalsem grammatilise-male. Täendusniheks võib olla metafoor (näiteks ruumilist liikumist väljendav verb hakkab väljendama liikumist ajas ehk tulevikku – nii on kujunenud tuleviku abiverbid Lääne-Euroopa keeltes minemisverbide, Põhja-Euroopa keeltes tulemisverbide baasil, nagu inglise *is going to-* ja soome *tulla*-futuurimis) metonüümia (nt sõna *käsi* baasil *pars pro toto* abil kujunenud kaassõna: *minu käes* ‘minu valduses’) või nihe järeldussuhte piires (näiteks algusverb muutub futuurumi abiverbiks, kuivõrd see, mis algab, peab ka järgnevalt toimuma: väljend *hakkab elama* ei väljenda niivõrd elamise algust kui edasist elamist). Keeltes on levinud hulk püsimeetafoore ja -metonüümiaid, mida on esitanud G. Lakoff ja M. Johnson oma töös “Metaphors we Live by” (1980). Üks Lakoffi ja Johnsoni metafoore on näiteks VAHEND ON KAASLANE: kaaslast märkiv keelevahend (komitatiiv, kaassõna nagu saksa *mit*, jne) hakkab märkima ka vahendit, s.o toimima instrumentaali funktsioonis. See metafoor

toimib ka eesti keeles – komitatiiv märgib nii kaaslast (2) kui ka vahendit (3a, 3b, 3c); samuti saksa ja vene, kuid mitte soome keeles, vt Metslang 2001.

- (2) Ema jalutab lapsega
- (3a) vanaema käib kepiga
- (3b) laps joonistab pliiatsiga
- (3c) ta sõidab rongiga
- (3d) ta räägib valju häälega

Ühes grammatikalisatsiooniteooria põhiesitustest, B. Heine, U. Claudi ja F. Hünemeyeri raamatus “Grammaticalization. A Conceptual Framework” (1991: 160) on välja pakutud tähendusvaldkondade järjestus (I), mida mööda vasakult paremale tähendusnihked tavaliselt kulgevad:

(I) ISIK > OBJEKT > TEGEVUS > RUUM > AEG > KVALITEET

Näiteks komitatiivi funktsioonide lisandumine oleks selle loogika põhjal selline nagu näiteis (2) ja (3): kaasnevalt isikult (2) (*lapsega*) kaasnevale objektile (3a, 3b, 3c) (vahend: *kepiga*, *pliiatsiga*, *rongiga*) ja sealt edasi kaasnevale tegevusele (3d) (viis: *valju häälega*).

Verbi *hakkama* tendentsil toimida tuleviku abiverbina on seljataka tee isiku või objektiga seostumisest (mis kajastub ühendverbides *külge hakkama*, millegagi *peale hakkama*) tegevuse alguseks ja sealt edasi ajasuhte väljendajaks (4). (Kõik kolm etappi on esindatud lõunaeesti verbil *nakkama*.)

- (4) See haigus hakkab lastele külge. Poiss hakkab sööma. Poiss hakkab omaette elama.

Nagu kõik grammatikalisatsioonis toimuvad muutused, nii ka tähendusmuutused on sujuvad ja järkjärgulised, uus tähendus lisandub vanale ja hakkab tasapisi levima, varasem tähendus säilib või kaob tasapisi, jättes jälgi grammatikaliseerunud keelendi kasutusvõimalustesse. Nii on eesti keeles kujunemas aspektipartikkel *ära*, mille lähtetähendus on kohatähendus ‘kusagilt ära, mujale’ Aspekti väljendama sobib *ära* hästi hävimist ja lõppemist, seega kujuteldavalt vaateväljalt kadumist väljendavate verbidega (*ära kaduma*, *ära surema*, *ära kaotama*), kuid mitte tekkimist väljendavate verbidega (*?ära tekkima*, *?ära sündima*) (Metslang 1997). Algset oleviku-tähendust üritavad säilitada verbisufiksist **-pa/-pä/-βα/-βä* kujunenud vormid, nii toimib *-b* küll ainsuse kolmanda pöörde lõpuna, kuid

üksnes olevikuvormis, *-vad* on eri aegadel ja aladel ka minevikuvormis esinenud.

3.2. Vormi muutumisjärjestus grammatikaliseerumise käigus kulgeb tüüpiliselt (vt Givón 1979: 82–83) vasakult paremale mööda järgneva ahela lülisid (II).

(II) vaba sõnaühend > perifrastiline vorm > liitvorm > morfoloogiline vorm > morfofonoloogiline vorm > Ø

Vorm muutub järjest kompaktsemaks ja kulub. Protsess on väga pikaldane, tähendusmuutused käivad ees ja vormimuutused järel, tähendus ja funktsioon võivad läbida mitu muutust, ilma et vormis midagi toimuks. Vormimuutus võib aga lõpuks viia vormivahendi kadumiseni, nii et keelel tuleb kas leppida nullvormistusega, kogu keelevahendist loobuda või otsida uus vahend samasse funktsiooni.

Selline ühe vormi ajaloos toimuv ahel on kooskõlas keelte morfoloogilise tüübi tsüklilise muutumisega järjestuses isoleeriv – aglutineeriv – flekteeriv – isoleeriv – ... Samasuguste muutuste kumuleerumine kogu keeles toob kaasa keele tüpoloogilise loomuse tsüklilisuse.

Eeltoodud näidetest on komitatiiv läbinud etapid vabast sõnaühendist (sõnaga *kansa*) morfoloogilise vormini, verb *hakkama* kaks esimest etappi. Tsükli algusest lõpuni (pronoomenist nullvormistuseni) on tõenäoliselt läbinud eesti keelest kadunud akusatiiv lõunaesti verbivormistikus 1. pöörde vormi nagu *ma loe, ma tule lõpp*. Pärast tsükli läbimist on eesti keelest kadunud akusatiiv (etapid: pronoomenitüvi > liide > käändelõpp > genitiiviga homonüümne lõpp > nullväljendus > käände kadumine süsteemist – Rätsep 1977: 55).

Kui grammatikaliseerub üksik sõnavorm, nagu partiklistuv imperatiivivorm (eesti *kuule, näe, vaata, anna, oota* – Tragel 2000; Keevallik 2001; vt ka Hennoste 2000), on peamiseks vorminähtuseks redutseerumine – hääldus lüheneb (*kule, vat, ota*), häälikuid võib kaduda (*vaat, nää, soome katso > kato*.)

3.3. Funktsionaalsete kasutusvõimaluste ja distributsiooni muutumine keelendi ümbermõtestumise, mingiks grammatikavahendiks tõlgendumise tõttu moodustab grammatikalisatsiooni põhi-olemuse. Grammatilise tähenduse omandanud sõna kaotab leksikaalsele sõnale omase autonoomsuse, teda hakatakse kasutama iseseisva sõna juures kindlas funktsioonis ja positsioonis. (Kui nt nimisõnal *pea* või *kansa* on nimisõnale omased kasutusvõimalused iseseisva lauseliikmena, siis kaassõna *peal*, varasemat kaassõna *kaas*, täna-

päevast käändelõppu *-ga* saab kasutada ainult koos nimisõnaga sellele järgnedes või liitudes.) Täendus muutub üldisemaks ja abstraktsemaks, sedamööda lisandub kasutuskontekste. Nii saab komitatiivi moodustada ja ilmselt mingis tähendusvariandis ka kasutada kõigist nimisõnadest, kaassõnal *kaas* olid kasutusvõimalused piiratumad. Kaassõnakolmik *kätte – käes – käest* ei väljenda mitte üksnes inimese valduses, vaid ka mingite välisjõudude mõjualas olemist. Kaassõna *tänu* tähendus on üldistumas põhjuse tähenduseks, kauge- nedes oma leksikaalsest allikast; sellega kaovad kasutuspiirangud: põhjustaja ei pea olema elus ega aktiivne, tagajärg ei pea olema positiivseks hinnatav. Vrd leksikaalsele allikale lähemat kasutust (5) ja enam grammatikaliseerunud kasutut (6).

(5) Tänu headele sõpradele leidsin võõras linnas öömaja.

(6) Matk ebaõnnestus tänu halvale ilmale.

Autonoomia kaotamisega kaob ühtlasi sõna võime võtta endale varasemas etapis sobinud laiendeid. Iseseisvat sõna nagu *käsi* saab laiendada omadussõnaga: *parem käsi, tugev käsi* jne, kuid kaassõna *käes* juurde need tavaliselt ei sobi: ei saa öelda näiteks *tormi võimsas käes*.

Ümbertõlgendumine, **reanalüüs**, on üks grammatikalisatsiooni mehhanisme. Keelendi struktuuri ja funktsiooni hakatakse käsutama algsest erinevalt. Nt ühend *lapse kätte* on algselt nimisõnaühendi *lapse käsi* sisseütleva vorm, kus *lapse* on fakultatiivne omadussõnaline täiend. Reanalüüs seisneb selle ühendi mõtestamises kaassõnaühendiks: *kätte* on tagasõna, mis märgib valdust, mis nõuab enda juurde omastavalist nimisõnavormi ja millel puuduvad nimisõna omadused esineda üksi lauseliikmena ning alistada täiendeid.

Sõna *kätte* võimalikke etappe kaassõnaks muutumisel esitab järgnev skeem.

iseseisev sõna	→	abisõna
<i>Nuga lõikas lapse (paremasse) kätte haava</i>	<i>Andsin paki ametniku kätte Jätsin oma korteri võtmed sõbra (*paremasse) kätte</i>	<i>Jäin vihma (*paremasse) kätte</i>
lähtetarind genitiivne täiend + substantiivivorm (+nimene, 'käsi')	reanalüüs laiend + postpositsioon (+nimene, valdus)	laienemine laiend + postpositsioon (-nimene, mõjuala)

Joonis 1. Sõna *kätte* grammatikaliseerumise etapid

Nii saab leksikaalsest üksusest järkjärgulises protsessis keele standardüksus (abisõna, afiks), millel on abstraktsem tähendus, kindla-piiriline kasutusviis ja koht grammatika süsteemis.

4. Grammatikalisatsiooniprotsesside seostumisest. Kujunenud grammatikaüksused võivad edasi grammatikaliseeruda ehk regrammatikaliseeruda; nende ümbermõtestumine toob kaasa nihkeid grammatika süsteemis. Nii on eesti imperatiivi 3. pöördest kujunenud uus kõneviis jussiiv: *mina tehku, sina tehku* jne. Ka eesti kaudne kõneviis (*tegevat*) on oleviku kesksõna partitiivivormi regrammatikalisatsiooni tulemus. Soome keeles on infiniitsete verbivormide baasil kujunenud arvukalt verbikonstruktsioone, nt *on tehtävä* 'peab tegema'

Nõnda moodustavad keelendite grammatilisi tähendusi ja funktsioone loovad muutused ahelaid ja hargmikke, koonduvad ja hargnevad. C. Craig (1991) on kasutanud terminit *polügrammatikalisatsioon* samast lähtepunktist hargnevate grammatikalisatsiooniahelate kohta. Nii on eesti verbisufiks *-pa/-pä/-βa/-βä andnud hulga morfeeme verbivormistikku (vormidesse nagu *teeb, teevad, tegev, tegevat, teinuvat*). Saksa demonstratiivpronoomen **daz* on eri kontekstide kaudu andnud nüüdiskeelde artikli (7) ja alistava sidesõna (8), lisaks ka relatiivpronoomeni (9), jäädes ühtlasi ka (10) demonstratiivpronoomeniks (vt Diewald 1997: 114).

(7) Hier ist das bestellte Buch

(8) Daß Du ihr nicht schon längst die Meinung gesagt hast, kann ich nicht verstehen

(9) Ich zeige dir gleich das Haus, das ich nur zu gerne einmal von innen sehen möchte

(10) Was ist das?

Grammatikalisatsiooni mõju keele eri komponentidele võtab kokku tabel 1.

Tabel 1. Grammatikalisatsiooni avaldumisi keele komponentides
(Heine jt 1991: 213)

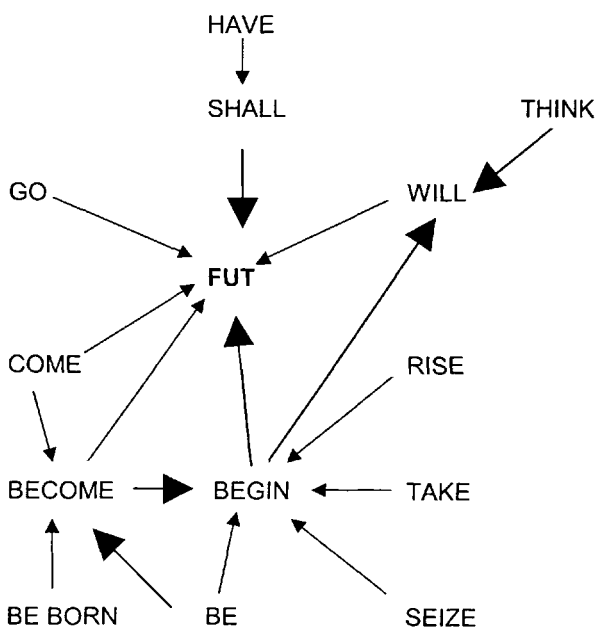
Semantika	Konkreetne tähendus	> Abstraktne tähendus
	Leksikaalne sisu	> Grammatiline sisu
Pragmaatika	Pragmaatiline funktsioon	> Süntaktiline funktsioon
	Madal sagedus tekstides	> Kõrge sagedus tekstides
Morfoloogia	Vaba vorm	> Kliitik
	Kliitik	> Seotud vorm

	- Sõnaliitmine	> Tuletus
	Tuletus	> Sõnamuutmine
Fonoloogia,	Täielik vorm	> Redutseeritud vorm
	Redutseeritud vorm	> Segmentaalstaatus kadu

5. Grammatikalisatsiooni mõiste on küll kujunenud keeleajaloo andmete üldistamise põhjal, kuid grammatikalisatsioon ise on arengulooline, pankrooniline protsess, mis avaldub nii diakroonilises muutumises kui ka sünkroonilises varieerumises. Ei ole võimalik, et keelend esineb täna vanas ja homme uues funktsioonis. Uus kujuneb ja hakkab levima vana kõrval. Kui neid nähakse keeleajaloos üksteisele järgnevatena, on see kõrvuti eksisteerimist mittearvestav üldistus. Sünkroonse keelekirjeldaja jaoks võib keelendi varieerumine palju peavalu valmistada. Kuidagi ei leia vastust küsimusele, kas eesti keeles on futuurum, progressiiv, personaalne passiiv, grammatiline aspekt, abiverbid, ja miks justkui olemasolevad kategooriad nagu jussiiiv annavad küsitavaid keelendeid nagu *sina tehku*. Siin pakubki grammatikalisatsiooniteooria dialektalist vaatenurka. Grammatika ei ole ega saa kunagi valmis, nii et kõik võimalikud lahtrid oleksid korrastatud ja täidetud. Kuigi keel püüdleb süsteemi stabiilsuse poole, leidub temas igal ajal vorme ja kategooriaid, mis on teel grammatikasse või sealt kadumas, ja keelekirjeldaja ülesanne on suuta kirjeldada ka nende nähtuste kohta ja arenguetappi grammatika kujunemises. Probleeme tekitab grammatikalisatsioon ka keelekorraldusele, kelle ülesanne on keeles toimuvaid muutusi hinnata: mida toetada, mida taunida, millesse suhtuda ükskõikselt. Kuivõrd kirjakeel on loomult konservatiivne ja grammatikalisatsioon kujuneb ennekõike kõnekeeles, siis tekitab grammatika evolutsiooniline uuenemine enamasti vorme, mis korrektsesse kirjakeelde ei sobi (*vä*-küsimus, partikli *ära* üldistumine, artikloidide kasutamine, kaassõnade nagu *tänu* või *läbi* tähendusnihked jne.). Olukord on omamoodi paradoksaalne, kui võrrelda suhtumisega vähem loomulikesse, revolutsioonilistesse uuendustesse nagu keeleuuenduslikud vormid (*ma*-infinitiivi käändevormid, *nuks*- ja *nuvat*-vormid, lühike superlatiiv). Lisamiinuseid saavad need vormid, mille kujunemisel on võimalik oletada teiste keelte mõju.

6. Keeletüpoloogia seisukohalt pakub huvi, mis kategooriaid keeltes üldse leidub, mis allikatest nad kujunevad, mis tähendused gramma-

grammatikaliseeruvad. Seniste uurimuste põhjal (nt Dahl 1985, 2000; Heine jt 1991, Heine 1997, Bybee jt 1994) võib uskuda, et **grammatikalisatsiooniskanaleid**, mida mööda grammatikalisatsiooniprotsessid kulgevad ja ahelduvad, on keeltes piiratud hulgal, samad arengud toimuvad ka kokkupuuteta keeltes. Nii kujunevad artiklid sõnadest tähendusega 'üks' ja 'see' perfektid resultatiivkonstruktsioonidest, progressiivid lokaalkonstruktsioonidest, üldküsümuse markerid eraldavatest sidesõnadest (nt eesti *vä*, vene *ли*, läti *vai*). Futuurumite võimalikke leksikaalseid ja semantilisi allikaid keeltes (Dahl 2000, Metslang 1996) esitab joonis 2. (Eesti keele käsitlusi tüpologia ja aspektidest on esitatud jaotises 8.)

Joonis 2. Futuurumimarkeri grammatikalisatsiooniskanaleid Euroopa keelte ja soome-ugri keelte andmeil

Areaalsed mõjud grammatikalisatsioonis on kahtlemata olemas, avaldudes ennekõike kontaktkeelte vahelises grammatikalisatsioonimallide ja tähendusülekannete jälgendamises. Ühelt poolt võib mingi kategooria saadagi alguse kontaktkeele eeskujust, nagu futuurum eesti keeles saksamõjulise *saama*-konstruktsiooni näol. Teiselt poolt võib kontaktkeele eeskujut suunata valikueelistusi, nagu võib oletada

eesti mõju Lõuna-Soomes leviva *kaa*-komitatiivi korral. Areaaltüpoloogilistes uurimustes ilmnevad sageli piirkonnad, kus üht või teist võtet on eelistatud, nii jagunevad näiteks futuurumitüübid Euroopas Dahli (2000) andmeil järgmiselt: COME-tüüp põhjas (rootsi, norra, taani, soome), GO-tüüp läänes (inglise, prantsuse, hispaania, portugali), WILL-tüüp loodes (inglise, fääri, norra, taani) jne.

7. Grammatikalisatsiooni piiride ja perifeeria problemaatika, mille üle viimasel ajal arutletakse (vt nt Giacalone Ramat & Hopper 1998), hõlmab selliseid küsimusi nagu kuhu kuuluvad derivatsioon, pragmaatilised partiklid jm pragmaatikavahendid, grammatikavahendi funktsioonivahetus, kalkeeritud ja kunstlikult keelde tulnud vormid, mitmesugused funktsioonisõnad. Esitatakse vastunäiteid grammatikalisatsiooni ühesuunalisusele: tavaline muutumissuund on küll leksikaalsest grammatiliseks vahendiks, üksikutel juhtudel võib aga ka grammatikavahend muutuda leksikaalseks (nagu eesti *eba*, *ism*, *aga* – liited ja abisõnad, mida kasutatakse ka nimisõnadena).

8. Grammatikalisatsioonikäsitlusi Eesti keeleteaduses. Eesti keele uurimisse on grammatikalisatsiooni mõiste tulnud j 1990ndail aastail, algul pigem teoretiseeringute plaanis, tegelikud uurimisvõimalused on tekkinud tänu Tartu Ülikoolis loodud eesti keele korpustele, kus on esindatud eesti kirjakeel tänapäeval ja saja aasta lõikes, vana kirjakeel, tänapäeva suuline kõne (vt <http://www.cl.ut.ee/>). Grammatikalisatsiooniteooria ideede levitamise seisukohast oli väga oluline 2000. a. Karl Pajusalu kaaskorraldamisel Tartus toimunud NORFA suvekool kraadiõppuritele, kus üheks õppejõuks oli Bernd Heine. Grammatika kujunemise reegleid ja seaduspärasusi on põhjalikult analüüsitud juba ajaloolis-võrdleva keeleteaduse raamistikus, paljud A. Kase, H. Rätsepa, J. Mägiste, P. Alvre seisukohad annavad olulist infot eesti keele kujunemise käigus toimunud grammatikalisatsiooniprotsessidest.

Grammatikalisatsiooniteooria raames (või sellega haakuvalt) on käsitletud järgmisi aspekte ja nähtusi.

1. Grammatikaliseerumine üldteoreetilises kontekstis: Martin Ehala (1996: grammatikalisatsioon integreeritud keeleteooria, keele muutumise teooriate raames), Kadri Sildvee (2000).

2. Eesti keele vahendite uurimine sünkroonses plaanis:

- kaassõnastumine: Ellen Uuspõld (2001) *võrreldes, vaatamata, hoolimata*;

artikli kujunemine: Renate Pajusalu (1997, 2000) *see, üks*; Ilona Tragel (1999) *antud*;

- verbikonstruktsioonid: Reet Kasik (2000) konstruktsioonid abiverbidega *ajama, panema, laskma*; Mati Ereht (2001) *pidama*, Ilona Tragel (2000) *andma*, tuumverbid (2001); Helle Metslang (1994) perfekt, futuurum, progressiiv;
- grammatilised partiklid: Liina Lindström (2001) *vä*, Helle Metslang (2000) *las*, (1997) *ära*;
- pragmaatilised ja tekstipartiklid: Ilona Tragel (1999, 2000) *anna jt*, Leelo Keevallik (2000, 2001) *nii, nii et, oota*;
- ajaväljendid: Ann Veismann (2001)
- grammatikalisatsiooni ja leksikalisatsiooni seosed: Külli Habicht (2001), Krista Kerge (valmiv doktoritöö).

3. Eesti keele vahendite uurimine **diakrooniliselt**:

modaalverbikonstruktsioonid, kaassõnad: Külli Habicht (2001).

4. Kontrastiiv-tüpoloogiline vaatenurk grammatikalisatsioonile:

- partitsiibi finitiseerumine eesti ja läti keeles: Helle Metslang, Liina Muižniece, Karl Pajusalu (1999);
- eesti ja soome-ugri keelte futuurumikonstruktsioonid: Helle Metslang (1996).

Väljaspool Eestit on ilmunud järgmisi eesti keele käsitlusi:

- kvotatiiv, üldküsimus: Lyle Campbell (1991);
- *käsi* eesti ja soome keeles: Krista Ojutkangas (2001);
- eesti *ka* ja soome *-kaa*: Tapani Lehtinen (Lehtinen & Laitinen 1997);
- *peast* kaassõnastumine: Eve Mikone (2000);
- partiklid *nüüd, küll* jms: Tiiu Grünthal-Robert (2000).

Edaspidiseks uurimiseks võiks grammatikalisatsiooni vaatenurk huvi pakkuda seni muudest aspektidest uuritud nähtuste juures nagu grammatikavahendite ajalugu, verbikonstruktsioonid (nt passiivikonstruktsioonid), kaassõnastuvad sõnad (nt *teatel, sõnul, ajal*), pragmaatilised ja tekstipartiklid (*onju, eksju, eksole, kule, vata, nagu*), võõrmallid väliseestlaste grammatikas.

9. Kokkuvõtteks. Grammatikalisatsiooniteooria on keelte ajaloo ja tüpologia uurimisest üldistunud suund keeleteaduses, mis otsib grammatika kujunemise seaduspärasusi. Seni on olnud põhitähelepanu grammatikavahendite kujunemisel leksikaalsetest, mille kohta on teooria tuum välja kujunenud. Praegu pakub huvi teooria rakedamine ja testimine konkreetsete keelte materjalil, eriti tänapäeva

keeltes toimuvate protsesside analüüs. Teiselt poolt püütakse leida grammatikalisatsiooni piire muude keelemuutuste suhtes. Vähem tähelepanu on pööratud muudele grammatikat kujundavatele protsessidele. Eesti keele materjali on grammatikalisatsiooniteooria vaatenurgast hakatud analüüsima küll suhteliselt hiljuti, kuid juba on ilmunud terve rida eesti keele nähtusi selgitavaid töid.

Kirjandus²

- Bybee, Joan L. 1985. Morphology. A study of the Relation between Meaning and Form. (Typological Studies in Language 9.) Amsterdam/ Philadelphia: Benjamins.
- Bybee, Joan; Perkins, Revere; Pagliuca, William. 1994. The Evolution of Grammar. Tense, Aspect and Modality in the Languages of the World. Chicago, London: The University of Chicago Press.
- Campbell, Lyle 1991. Some grammaticalization changes in Estonian and their implicatons. – Approaches to the Grammaticalization. Vol I. (Typological Studies in Language 19:1.) Toim E. C. Traugott, B. Heine. Amsterdam / Philadelphia: Benjamins. 285–299.
- Craig, Colette G. 1991. Ways to go in Rama: A case study in polygrammaticalization. – Approaches to the Grammaticalization. Vol II. (Typological Studies in Language 19:1.) Toim E. C. Traugott, B. Heine. Amsterdam / Philadelphia: Benjamins. 455–489.
- Dahl, Östen 1985. Tense and Aspect Systems. Oxford: Blackwell.
- Dahl, Östen 2000. The grammar of future time reference in European languages. – Tense and Aspect in the Languages of Europe. Toim Östen Dahl. Berlin: Mouton de Gruyter: 309–328.
- Diewald, Gabriele 1997 Grammatikalisierung: eine Einführung in Sein und Werden grammatischer Formen. Tübingen: Max Niemeyer.
- Ehala, Martin 1996. Integreeritud keeleteooria võimalikkusest tänapäeva keeleteaduses II. – Keel ja Kirjandus 6, 375–384.
- Erelt, Mati 2001. Some notes on the grammaticalization of the verb *pidama* in Estonian. – Estonian: Typological Studies V. Toim M. Erelt. Publications of the Department of Estonian of the University of Tartu 18. Tartu. 7-25.

---

² Loend sisaldab lisaks artiklis viidatud töödele ka tekstis viitamata, huvi pakkuda võivaid grammatikalisatsioonialaseid kirjutisi.

- Giacalone Ramat, Anna; Hopper, Paul 1998. The Limits of Grammaticalization. (Typological studies in language, vol. 37.) Amsterdam / Philadelphia: Benjamins.
- Gildea, Spike (toim) 1998. Reconstructing Grammar. Comparative Linguistics and Grammaticalization. (Typological Studies in Language 43.) Amsterdam: Benjamins.
- Givón, Talmy 1971. Historical syntax and syntactic morphology. An archaeologist's field trip. – Chicago Linguistic Society 7: 394–415.
- Givón, Talmy 1979. From discourse to syntax. Grammar as a processing strategy. – Syntax and Semantics, vol 12. Discourse and Syntax. Toim T Givón. New York: Academic Press.
- Grünthal-Robert, Tiiu 2000. Grammaticalisation des particules énonciatives in estonien. – Grammaticalisation aréale et sémantique cognitive: les langues fenniques et sames. (Sous la direction de M.M.Jocelyne Fernandez-Vest.) (Ural – Ural n° 1.) Eesti Keele Sihtasutus. 81–94.
- Habicht, Külli 2001. Eesti vanema kirjakeele leksikaalsest ja morfosüntaktilisest arengust ning Heinrich Stahli keele eripärast selle taustal. Tartu Ülikool.
- Heine, Bernd 1997. Cognitive Foundations of Grammar. New York, Oxford: Oxford UP.
- Heine, Bernd; Claudi, Ulrike; Hünemeyer, Frederike 1991. Grammaticalization. A Conceptual Framework. Chicago, London: University of Chicago Press.
- Hennoste, Tiit 2000. Sissejuhatus suulisesse eesti keelde IV Suulise kõne sõnavara III. Partiklid. – Akadeemia 8, 1772–1806.
- Hopper, Paul; Traugott, Elisabeth Closs 1994. Grammaticalization. Cambridge UP.
- Kasik, Reet 2000. Analüütilised kausatiivsed konstruktsioonid. (Ettekanne eesti–soome kontrastiivseminaril Turus 12.–13.05.00.) (Ilmub kogumikus Lähivertailuja 11.)
- Keevallik, Leelo 2000. Keelendid *et* ja *nii et* vestlustes. – Keel ja Kirjandus 5 344–358.
- Keevallik, Leelo 2001. Tracing grammaticalization of *oota* 'wait' in Estonian conversation. – Papers in Estonian Cognitive Linguistics. Toim I. Tragel. Publications of the Department of General Linguistics 2. University of Tartu. 119–144.
- Lehtinen, Tapani; Laitinen, Lea (toim) 1997. Kieliopillistuminen. Tapaustutkimuksia suomesta. (Kieli 12) Helsingin yliopiston suomen kielen laitos.

- Lehmann, Christian 1995. Thoughts on Grammaticalization. (LINCOM Studies in Theoretical Linguistics 01.) LINCOM EUROPA, München, Newcastle.
- Lindström, Liina 2001. Grammaticalization of *või/vä* questions in Estonian. – Papers in Estonian Cognitive Linguistics. Toim I. Trigel. Publications of the Department of General Linguistics 2. University of Tartu. 90–118
- Metslang, Helle 1994. Temporal relations in the predicate and the grammatical system of Estonian and Finnish. (Oulun yliopiston suomen ja saamen kielen laitoksen tutkimusraportteja 39.) Oulu.
- Metslang, Helle 1996. The developments of the futures in the Finno-Ugric languages. – Estonian: Typological Studies I. Toim M. Ereht. Publications of the Department of Estonian of the University of Tartu 4. Tartu. 123–144.
- Metslang, Helle 1997. Eesti prefiksaaladverbist *ära* soome keele taustal. – Lähivertailuja 9. Suomalais–virolainen kontrastiiviseminaari 3.–5.5.1996, Lammi. (Castrenianumin toimitteita 53.) Helsinki. 31–46.
- Metslang, Helle 2000. Reflections on development of a particle in Estonian. – Estonian: Typological Studies IV Toim Mati Ereht. Publications of the Department of Estonian of the University of Tartu. Tartu. 59–86.
- Metslang, Helle 2001. Metafoorid grammatikas. – Keele kannul: pühendusteos Mati Erehti 60. sünnipäevaks. Toim Reet Kasik. Tartu. 222–231.
- Metslang, Helle; Muižnice, Leena; Pajusalu, Karl 1999. Mineviku partitsiibi finiidistumisest eesti ja läti keeles. – Keel ja Kirjandus 8, 522–534.
- Metslang, Helle 1997. Eesti prefiksaaladverbist *ära* soome keele taustal. – Lähivertailuja 9. Suomalais–virolainen kontrastiiviseminaari 3.–5.5.1996, Lammi. (Castrenianumin toimitteita 53.). Helsinki. 31–46.
- Mikone, Eve 2000. Idiomit ja kieliopillistuminen. – Fennistica fausta in honorem Mauno Koski septuagenarii. Juhlakirja Mauno Kosken 70-vuotispäivän kunniaksi. Turku. 16–32.
- Ojutkangas, Krista 2001. Ruumiinosannimien kieliopillistumine suomes ja virossa. (Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 845.) Helsinki.
- Pajusalu, Renate 1997. Is there an article in (spoken) Estonian? – Estonian: Typological Studies II. Toim Mati Ereht. Publications of the Department of Estonian of the University of Tartu 8. Tartu. 146–177
- Pajusalu, Renate 2000. Indefinite determiners *mingi* and *üks* in Estonian. – Estonian: Typological Studies IV Toim Mati Ereht. Publications of

- the Department of Estonian of the University of Tartu 14. Tartu. 87–117.
- Rätsep, Huno 1977. Eesti keele ajalooline morfoloogia I. Tartu Riiklik Ülikool.
- Rätsep, Huno 1979. Eesti keele ajalooline morfoloogia II. Tartu Riiklik Ülikool.
- Sildvee, Kadri 2000. Täendusmuutused grammatikaliseerumisprotsessis. – Keel ja Kirjandus 1, 841–853.
- Tragel, Ilona 1999. Verbi *andma* kognitiivlingvistiline analüüs. Magistritöö. Tartu Ülikool.
- Tragel, Ilona 2000. Partikkelverbidest. (Ettekanne Tartu Ülikooli ja Tallinna Pedagoogikaülikooli kraadiõppurite kevadseminaril Arbarveres 27.5.00).
- Tragel, Ilona 2001. On Estonian core verbs. – Papers in Estonian Cognitive Linguistics. Toim I. Tragel. Publications of the Department of General Linguistics 2. University of Tartu. 145–169
- Uuspõld, Ellen 2001. *des-* ja *mata-*vormide kaassõnastumine ja eesti komareeglid. – Keele kannul. Pühendusteos Mati Erealti 60. sünnipäevaks. Toim Reet Kasik. Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 17 Tartu. 306–321.
- Veismann, Ann 2001. On the conceptualization of time in Estonian. – Papers in Estonian Cognitive Linguistics. Toim I. Tragel. Publications of the Department of General Linguistics 2. University of Tartu. 22–47